

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2022; 14(47): e30

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

The Book 'Al-Qanon al-Saghir' in the Science of Medicine and its Author!

Shekoofeh Sharififar^{1*}, Mohammad Ali Salmani Marvast¹, Reza Afkhami Aghda¹, Vahid Tafazoli²

1. Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, Yazd University, Yazd, Iran.

2. Department of Iranian Medicine, Faculty of Medicine, Shiraz University of Medical Sciences, Shiraz, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: In the importance of traditional medicine texts in libraries, several manuscripts are found with the same structure and text related to an effect. Two versions of this manuscript, under the titles of "Al-Kafi fi Al-Teb" and "Al-Kefaye fi Elm Al-Teb", which briefly "Al-Kefaye", were also referred to in the early sources of it to "Al-Qanon al-Saghir" and attributed to "Ibn Mandevaih". There are other versions of this work entitled "Al-Qanon al-Saghir" attributed to "Ibn Sina" and this is unlikely that the version is quite similar, belonging to two authors, so it is necessary to investigate the subject and it is determined by the writer of the work, who is.

Methods: The purpose of this paper is to explain the truth, whether it belongs to "Ibn Mandevaih", or "Ibn Sina" or any separate book.

Ethical Considerations: In the current research, have been observed the ethical aspects of library study, including the authenticity of texts, honesty and trustworthiness.

Results: In historical documentation, a kind of dichotomy and in general, "Al-Qanon al-Saghir" was attributed to 'Ibn Mandevaih' in early works and to "Ibn Sina" in later works. The similarity and matching of the versions in structural and content surveys is so much that each one cannot be considered as a separate book, but all of a book with different titles and belongs to a writer. In some issues between the votes of "Ibn Sina", if he seems in his authors, there is a difference or contradiction with what is presented in the versions of the study?

Conclusion: The study of historical documentation, content analysis and structural text indicates that the book "Al-Kafi fi-Teb" or "Alkefaye" belongs to "Ibn Mandevaih", which, according to two comprehensive and complete characteristics and its small volume, to "al-Qanon al-Saghir" in contrast, "al-Qanon fi Teb", Ibn Sina, which has been widely addressed by medicine. This naming has caused the sputum, which is the same "Al-Qanon" of Ibn Sina, which he wrote briefly.

Keywords: Ibn Sina; Ibn Mandevaih; Al-Qanon Al-Saghir; Al-Kafi fi Al-Teb; Al-Kefaye

Corresponding Author: Shekoofeh Sharififar; **Email:** ssharififar@yahoo.com

Received: April 18, 2022; **Accepted:** August 10, 2022; **Published Online:** October 25, 2022

Please cite this article as:

Sharififar SH, Salmani Marvast MA, Afkhami Aghda R, Tafazoli V. The Book 'Al-Qanon al-Saghir' in the Science of Medicine and its Author!. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2022; 14(47): e30.

مجله تاریخ پزشکی

دوره چهاردهم، شماره چهل و هفتم، ۱۴۰۱

مرکز تحقیقات تاریخ و حقوق پزشکی

کتاب «القانون الصغیر» در علم طب و نویسنده آن!

شکوفه شریفی فر^{*1} ID، محمدعلی سلمانی مروست^۱، رضا افخمی عقدا^۱، وحید تفضلی^۲

۱. گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان‌های خارجی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

۲. گروه طب ایرانی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: در لا به لای متون طب سنتی موجود در کتابخانه‌ها، چندین نسخه خطی با ساختار و متن یکسان و مشابه مربوط به یک اثر یافت می‌شود. دو نسخه از این نسخ، تحت عناوین «الکافی فی الطب» و «الکفایه فی علم الطب» که به اختصار «الکفایه» نیز به آن گفته شده، در منابع متقدم از آن به «القانون الصغیر» نیز نام برده شده و به «ابن مندویه» نسبت داده شده است. نسخه‌های دیگری نیز از این اثر تحت عنوان «القانون الصغیر» وجود دارد که به «ابن سینا» نسبت داده شده است و این بعید به نظر می‌رسد که نسخه کاملاً شبیه به هم، متعلق به دو نویسنده باشد، لذا ضروری می‌نماید تا موضوع بررسی گردد و مشخص شود که نویسنده اثر، چه کسی است.

روش: این مقاله، با شیوه تحلیلی - توصیفی، درصدد تبیین حقیقت امر است که نویسنده این نسخه‌ها «ابن مندویه» است یا «ابن سینا» یا هر یک کتابی جداگانه و متعلق به یکی از این دو نویسنده است.

ملاحظات اخلاقی: در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها: در مستندات تاریخی، نوعی دوگانگی به چشم می‌خورد و به طور کلی، «القانون الصغیر» در آثار متقدم به ابن مندویه و در آثار متأخر به ابن سینا نسبت داده شده است. شباهت و تطابق نسخه‌ها در بررسی ساختاری و محتوایی به قدری است که نمی‌توان هر یک را کتابی جداگانه دانست، بلکه همگی یک کتاب با عناوین مختلف و متعلق به یک نویسنده است. در برخی مسائل میان آرای ابن سینا، چنانچه در مصنفات او ملاحظه می‌شود با آنچه در نسخه‌های مورد پژوهش آمده اختلاف یا تناقض وجود دارد.

نتیجه‌گیری: بررسی مستندات تاریخی، تحلیل محتوایی و ساختاری متن، نشانگر آن است که کتاب «الکافی فی الطب» یا «الکفایه» متعلق به «ابن مندویه» است که با توجه به دو ویژگی جامع و کامل بودن و حجم اندک آن، به «القانون الصغیر» در مقابل «القانون فی الطب» ابن سینا که به شکل گسترده به مطالب طب پرداخته، معروف شده است. این نامگذاری در گذر زمان موجب شده تا این خلط پیش آید که همان قانون ابن سینا است که وی به صورت مختصر آن را نگاشته است.

واژگان کلیدی: ابن سینا؛ ابن مندویه؛ القانون الصغیر؛ الکافی فی الطب؛ الکفایه

نویسنده مسئول: شکوفه شریفی فر؛ پست الکترونیک: ssharififar@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۸/۰۳

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Sharififar SH, Salmani Marvast MA, Afkhami Aghda R, Tafazoli V. The Book 'Al-Qanon al-Saghir' in the Science of Medicine and its Author!. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2022; 14(47): e30.

مقدمه

«ابن مندویه» و «القانون الصغیر» منسوب به «ابن سینا» و تطبیق و مقایسه آن‌ها با دیگر آثار این دو نویسنده است.

در انتساب برخی آثار به ابن سینا جای شک و تردید نیست، ولی آثاری منسوب به وی وجود دارند که صحت و سقم انتسابشان نیازمند پژوهش است. اثر طبی «القانون الصغیر» یکی از کتاب‌هایی است که به ابن سینا نسبت داده شده است، ولی در هیچ یک از فهرست‌واره‌های آثار ابن سینا از آن نامی برده نشده است. این کتاب با عنوان «القانون الصغیر فی الطب ابن سینا» توسط «احمد فرید المزیدی» تصحیح و به همت انتشارات دارالکتب العلمیة بیروت به چاپ رسیده است. به گفته مصحح از این کتاب دو نسخه در مصر وجود دارد که آن‌ها را مبنای کار خود قرار داده است (۱). دکتر «شاکر لوی» نیز این اثر را تحت عنوان «قانون کوچک»، به فارسی ترجمه کرده است (۲)، ولی در میان انبوه آثار مربوط به طب سنتی، نسخه‌ای وجود دارد که از نظر محتوا، ساختار، چینش و ترتیب مباحث و همچنین ویژگی‌های سبکی با «القانون الصغیر» منسوب به «ابن سینا» یکسان و منطبق است. این نسخه، کتاب «الکافی فی الطب» متعلق به «ابن مندویه» - پزشک، گیاه‌شناس و داروشناس مشهور ایرانی قرن چهارم قمری - است که به نام‌های «القانون الصغیر» و «الکفایة فی علم الطب» نیز از آن نام برده شده است (۳). ابن ابی‌اصیبعه (۶۶۸ ق.) در کتاب «عیون الأنبیاء فی طبقات الأطباء» از «ابن مندویه» به عنوان طبیب مشهور بلاد عجم یاد می‌کند و ضمن برشمردن آثار متعدد وی در طب، به کتاب «الکافی فی الطب» معروف به «القانون الصغیر» اشاره می‌کند (۴). این نسخه به دلایلی از چشم‌ها دور مانده و همچنان به شکل نسخه خطی باقی مانده است.

روش

این پژوهش پس از معرفی اجمالی ابن مندویه، با شیوه تحلیلی - توصیفی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای و اسنادی به دنبال تبیین صحت و اعتبار این انتساب‌ها، از طریق بررسی اسناد تاریخی، چگونگی ساختار و شیوه تبویب، ویژگی‌های سبکی و زبانی و تحلیل محتوایی کتاب «الکافی فی الطب» اثر

یافته‌ها

در مستندات تاریخی، نوعی دوگانگی به چشم می‌خورد و به طور کلی، «القانون الصغیر» در آثار متقدم به ابن مندویه و در آثار متأخر به ابن سینا نسبت داده شده است. شباهت و تطابق نسخه‌ها در بررسی ساختاری و محتوایی به قدری است که نمی‌توان هر یک را کتابی جداگانه دانست، بلکه همگی یک کتاب با عناوین مختلف و متعلق به یک نویسنده است. در برخی مسائل میان آرای ابن سینا، چنانچه در مصنفات او ملاحظه می‌شود، با آنچه در نسخه‌های مورد پژوهش آمده اختلاف یا تناقض وجود دارد.

بحث

۱. احوال و آثار ابن مندویه: ابوعلی احمد بن عبدالرحمن بن مندویه اصفهانی، پزشک، گیاه‌شناس و داروشناس مشهور ایرانی قرن چهارم قمری و صاحب آثار بسیار در طب است. به رغم شهرت ابن مندویه، از تاریخ تولد و جزئیات زندگی و به ویژه تحصیلات و اساتید وی اطلاعات چندانی در دست نیست. وی در خاندانی مشهور در اصفهان دیده به جهان گشود. پدرش عبدالرحمن از دانشمندان برجسته روزگار خود بود که علم نحو و لغت و فن شعر را به خوبی می‌دانست و برخی کتاب «الشعر و الشعراء» ابن مندویه را به او نسبت داده‌اند (۴). ابن مندویه از شاگردان ابوماهر موسی بن یوسف بن سیر شیرازی به شمار می‌رود (۵). وی با ابوالعلائی فارسی، طبیب سلاطین آل بویه معاصر بود (۶). القفطی (۶۴۶ ق.) در کتاب «إخبار العلماء بأخبار الحكماء» از «ابن مندویه» به عنوان ادیب، شاعر، طبیب و یکی از بزرگان اصفهان نام می‌برد که تصنیف‌ها و رساله‌های متعددی در طب دارد و یکی از بیست و چهار طبیب ماهری است که پس از بنای بیمارستان عضدی در بغداد توسط عضدالدوله فناخسرو (۳۷۲ ق.)، از اقصی و اکناف مملکت به خدمت در آن دعوت شده‌اند (۷). ابن

ابی‌اصیبیه (۶۶۸ ق.) در کتاب «عیون الأنباء فی طبقات الأطباء» از «ابن مندویه» به عنوان طبیب مشهور بلاد عجم یاد می‌کند و ضمن برشمردن آثار متعدد وی در طب، به کتاب «الکافی فی الطب» معروف به «القانون الصغیر» اشاره می‌کند (۴). الذهبی (۷۴۸ ق.) در کتاب «تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام» (۸)، الصفدی (۷۲۴ ق.) در کتاب «الوافی بالوفیات» (۹)، ابن کثیر (۷۷۴ ق.) در کتاب «البدایة و النهایة» (۱۰)، حاجی خلیفه (۱۰۶۷ ق.) در کتاب «کشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون» (۱۱) و دیگران نیز به معرفی «ابن مندویه» و ذکر آثار وی پرداخته‌اند. از معاصران نیز صبحی المازنی (۱۹۷۱ م.) در «روائع تاریخ الطب و الأطباء المسلمین» (۱۲)، أحمد عیسی بک (۱۹۸۱ م.) در «تاریخ البیمارستانات فی الإسلام» (۱۳)، عمر کحالة (۱۴۰۸ ق.) در «معجم المؤلفین» (۱۴)، محمد الخلیلی (۱۹۴۶ م.) در «معجم أدباء الأطباء» (۶)، مدرس تبریزی (۱۳۶۹ ش.) در «ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة أو اللقب» (۵) و مصلح‌الدین مهدوی (۱۳۷۴ ش.) در کتاب «اعلام اصفهان» (۱۵) به طور مختصر به معرفی این پزشک معروف و آثار وی پرداخته‌اند.

ابن مندویه خدمات مهمی به علم طب کرده و تحقیقات فراوانی در این زمینه نگاشته است. از مهم‌ترین کتاب‌های وی که به عنوان قانون در پزشکی شناخته شده، کتاب «الکافی فی الطب» است که به نام‌های «القانون الصغیر»، «الکفایة فی علم الطب» و گاه به اختصار «الکفایه» نیز از آن نام برده شده است. وی در طب نظری و عملی صاحب نظر بود و بسیاری از آثار او این مطلب را تأیید می‌کند، مانند رساله‌ای که برای ابومحمد عبدالله بن اسحاق نوشته و در آن بعضی از طرق معالجات وی را رد کرده و رساله‌ای دیگر که برای یوسف بن یزداد پزشک در نفی یکی از اجزای داروی ترکیبی تألیف کرده است. ابن مندویه پیشگیری را بر درمان مقدم دانسته و به بهداشت عمومی و پیشگیری از بیماری‌ها توجه خاصی داشته است. وی در مقالات متعددی تحت عنوان «تدبیر الجسد» توصیه‌های بهداشتی خود را در زمینه بهداشت محیط زیست، آب و هوای ایده‌آل برای بدن، تغذیه، خواب و استراحت،

حالات روحی و روانی، ورزش یا همان «الریاضة و الحركات البدنیة و الحركات الریاضیة» به رشته تحریر درآورده است. یکی از این مقالات از زبان عبدالله بن اسحق برای ابومسلم محمد بن حسن که در واپسین سال‌های میانسانی و ابتدای پیری بسر می‌برده، نگاشته شده و نسخه خطی آن به شماره ۲۱۱۴ در دانشگاه تهران موجود است. ابن مندویه به داروسازی نیز اهمیت خاصی مبذول نموده و عنایت خاصی به ترکیب داروها و عطرها داشته و از این رو رساله‌ای به نام «اصول الطیب و المركبات العطریة» نگاشته است. این رساله به همراه رساله «کافور» توسط دکتر احسان مقدس تحت عنوان «دو رساله درباره کافور و انواع عطرها» تصحیح و ترجمه شده است (۱۶). وی همچنین توجه خاصی به تأثیر نوشیدنی‌ها و گیاهان دارویی بر روی بهداشت فردی و کاربردهای پزشکی آن‌ها داشت و از همین روست که رساله‌هایی درباره «تمر هندی»، «فعل الأشربة فی الجسد»، «توصیف شراب و منافع و مضرات آن» و سایر مطالب علمی دیگر نگاشت. برخی رساله‌های طبی ابن مندویه همچون «ترکیب طبقات العین»، «علاج ضعف البصر» و «علاج انتشار العین»، نشانگر توجه وی به عرصه چشم‌پزشکی و تشریح ساختار چشم و درمان بیماری‌های آن است. از مهم‌ترین رسایل طبی او همچنین می‌توان از «قولنج»، «علاج مثانه»، «اسباب الباه»، «اوجاع الأطفال» نام برد. رساله اخیر بیانگر توجه خاص مؤلف به پزشکی کودکان است و در آن به برخی از بیماری‌های کودکان از بدو ولادت پرداخته است (۴).

ابن مندویه رساله‌هایی هنگام طبابت در بغداد برای طبیبان اصفهان و شاگردان خود می‌نگاشت، مثل «رسالة إلى المتقلدین علاج المرضی ببیمارستان اصفهان» که مورد استفاده پزشکان قرار می‌گرفت. وی در داروشناسی نیز اعتباری داشت و ابوریحان بیرونی در کتاب «صیدنه» به او استناد کرده است (۱۷). ابن ابی‌اصیبیه از شخصی با عنوان «استاذ الرئیس» یاد می‌کند که ابن مندویه رساله‌ای طبی با عنوان «علاج شقاق البواسیر» برای او نوشته و فرستاده است (۴). در جلد ششم کتاب «أعیان الشیعه» ذکر شده که این رساله برای ابن سینا

باب‌های آن را ذکر کرده سپس با استفاده از حروف ابجد باب‌های هر مقاله را نام برده است.

نویسنده پس از معرفی مقاله‌های دهگانه، به سراغ هر مقاله رفته و به ترتیب به شرح و تفصیل در خصوص هر یک از باب‌های آن پرداخته است. با این روش، دستیابی به موضوع مورد نظر برای خواننده آسان می‌شود.

این کتاب از نظر نوشتاری و زبانی، یک متن کاملاً علمی است. زبان کتاب ساده و به اختصار و ایجاز گرایش دارد. دو جنبه مهم این کتاب، آموزشی و ساده‌بودن است. کاربرد نثر علمی که رعایت سادگی و رسایی از ویژگی‌های بارز آن است، مانع بروز مهارت نویسندگی مؤلف و آفرینش زیبایی در این اثر نگردیده است. نمونه‌های جذاب بسیاری از نوشتار سالم و زیبا در این اثر وجود دارد. نویسنده برای رسیدن به هدف آموزشی خود، با رعایت سادگی در انتقال مطالب به خواننده، از شگردهای بلاغی و نحوی استفاده کرده و توانسته است متنی بسیار مختصر و جامع و در عین حال مفید و کاربردی ارائه دهد. کشف ویژگی‌های لغوی، نگارشی و سبکی این کتاب، بررسی‌های بیشتری را توسط پژوهشگران علاقمند به این حوزه می‌طلبد.

۳. معرفی نسخه‌های کتاب: نسخه‌های مورد پژوهش دارای ساختار و متن یکسان و مشابه است. دو نسخه از آن‌ها تحت عناوین «الکافی فی الطب» و «الکفایه فی علم الطب» و گاه به اختصار «الکفایه»، به «ابن مندویه» نسبت داده شده است. از این اثر در منابع تاریخی متقدم تحت عنوان «القانون الصغیر» نیز نام برده شده است (۴). نسخه اول، تحت عنوان نسخه مادر و در قالب CD اهدایی آقای دکتر محمد صدر، توسط مؤسسه تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل دانشگاه علوم پزشکی ایران در اسفندماه ۱۳۸۶ به صورت کپی در نسخ محدودی منتشر شده است. این نسخه در ۱۵۰ صفحه و به خط نسخ با مرکب سیاه به صورت خوانا، همراه با اعراب‌گذاری نگارش شده است. افتادگی متن، عبارت زائد و جا به جایی عبارت در آن بندرت دیده می‌شود و در حاشیه صفحه با نشانه «صح» تصحیح شده است. در صفحه آخر کتاب، تاریخ کتابت آن

فرستاده شده است (۱۸). ابن مندویه معتقد بود که پزشک به علم لغت نیز نیازمند است و رساله‌ای در همین باب برای «حمزة ابن الحسن» نگاشت. از تاریخ درگذشت ابن مندویه، همچون تاریخ ولادتش، خبری دقیق به دست نیامده است. فؤاد سزگین در تاریخ نگارش‌های عربی، از حاجی خلیفه نقل می‌کند که تاریخ درگذشت ابن مندویه سال ۴۱۰ قمری بوده است (۱۹).

۲. معرفی کلی کتاب: کتاب «الکفایه» یا «القانون الصغیر» در ده مقاله و یکصد و دو باب تنظیم شده است. مؤلف در دیباچه کتاب پس از حمد و ثنای خداوند و ترغیب مخاطب به علم آموزی، تصریح می‌کند که این اثر را به درخواست فردی به نام «شیخ» به عنوان کاری عام‌المنفعه، برای تعلیم نگاشته است. شیخ از وی خواسته که اصول پزشکی را به شکل مختصر و به دور از اطناب و اطاله کلام جمع‌آوری کند و بدون وارد شدن به ریزه‌کاری‌ها و نکات پیچیده دانش پزشکی، آنچه که در هر حال، مفید و قابل انتشار باشد و دانستن آن برای اهل علم ضرورت دارد را با الفاظ آسان و واضح بیان کند. «الکفایه» را می‌توان در زمره کتب «پزشکی برای همه» محسوب کرد که مخاطب آن غیر پزشکان است. مؤلف نیز در جاهای متعدد، پس از ارائه درمان‌های مقدماتی و هنگام مواجهه با علائم بیماری‌های پیچیده و خاص، بیمار را به پزشک ماهر ارجاع داده است. مقالات این کتاب را بر اساس موضوعات مطرح‌شده در آن، به دو بخش نظری و عملی می‌توان تقسیم کرد. مقاله اول مربوط به بخش نظری بوده که در آن نویسنده به بیان مفاهیم نظری علم طب شامل مبانی و کلیات این علم و تشریح اعضای بدن و ذکر اخلاط و امزاج و... پرداخته است. مقاله دوم به ذکر خواص خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها و مقاله سوم به معرفی تدابیر پیشگیرانه و توصیه‌های بهداشتی جهت حفظ سلامتی و تندرستی انسان در دوره‌های مختلف سنی اختصاص داده شده است. مقالات چهارم تا دهم نیز به مفاهیم عملی علم طب با موضوع معرفی بیماری‌های بدن از سر تا پا و ذکر علل، علائم و راه‌های درمان آن‌ها پرداخته است. مؤلف در ابتدای کتاب، موضوع کلی هر یک از مقالات ده‌گانه و تعداد

ششم جمادی‌الثانی ۵۰۷ و تاریخ قرائت آن اول رجب سال ۸۰۸ ذکر شده است. نسخه دوم از سایت «شبكة المشكاة الإسلامية» دانلود شد. در این سایت محل نگهداری نسخه، کتابخانه چستریبیتی واقع در شهر دوبلین ایرلند ثبت شده بود. از طریق مکاتبه با کتابخانه مذکور، فایل مجموعه‌ای که محتوی این نسخه بود دریافت شد. این مجموعه به شماره ۳۶۷۶ در سال ۱۱۱۱ قمری توسط السیدمصطفی الصفی الطیب در قسطنطنیه نگاشته شده و شامل ۶ رساله است. صفحه ۶۲ تا ۱۱۲ این مجموعه به کتاب «الکفایه» اختصاص دارد. صفحات این نسخه در مقیاس 10.6×16.3 cm در ۱۷ سطر به خط شکسته تحریری با مرکب سیاه و بدون اعراب‌گذاری نوشته شده و تعلیقات با نشانه «ها لایسع» در حاشیه برخی از صفحات نسخه درج شده است. این اثر تاکنون مورد بررسی و پژوهش قرار نگرفته است. دیگر نسخه‌ها با عنوان «القانون الصغیر» به «ابن سینا» نسبت داده شده است. شباهت و تطابق ساختاری و محتوایی نسخه‌ها به قدری است که نمی‌توان هر یک را کتابی جداگانه دانست، بلکه همگی یک کتاب با عناوین مختلف و متعلق به یک نویسنده است. در ادامه به منظور تعیین صحت انتساب، این نسخه‌ها با سه رویکرد مورد بررسی قرار گرفته است:

۳-۱. تحلیل تاریخی: بررسی مستندات تاریخی، از جمله روش‌هایی است که صحت انتساب اثر به مؤلفی را روشن می‌سازد. بررسی کتاب‌های فهرست‌نویسی بیانگر آن است که نویسندگان آثار متقدم همچون القفطی (۶۴۶ ق.) در کتاب «إخبار العلماء بأخبار الحكماء» (۷)، ابن ابی‌اصیبه (۶۶۸ ق.) در کتاب «عیون الأنباء فی طبقات الأطباء» (۴)، الصفدی (۷۲۴ ق.) در کتاب «الوافی بالوفیات» (۹) و الذهبی (۷۴۸ ق.) در کتاب «تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام» (۸) به معرفی «ابن سینا» و «ابن مندویه» و برشمردن آثار متعدد از آن‌ها در طب پرداخته‌اند. در هیچ کدام از این کتاب‌ها، نامی از «القانون الصغیر» منسوب به «ابن سینا» به چشم نمی‌خورد. از طرف دیگر، نام کتاب «الکافی فی الطب» معروف به «القانون الصغیر» به اتفاق، در ردیف آثار «ابن مندویه» ذکر شده است.

در آثار متأخر همچون فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فخنا) جلد ۳۵، فهرست نسخه‌های کتابخانه ملی، کتابخانه دانشگاه تهران (۲۰) و «فهرس المخطوطات الطب الاسلامی فی مکتبات ترکیا» (۲۱) به برخی از آثار «ابن مندویه» اشاره شده است، ولی از «الکافی فی الطب» نامی برده نشده است. در کتاب اخیر، پنج نسخه خطی تحت عنوان «القانون الأصغر - الصغیر» منسوب به «ابن سینا» معرفی شده است (۲۱).

نظامی عروضی سمرقندی (۵۵۰ ق.) نسبت به دیگر افرادی که در این پژوهش مورد استناد قرار گرفته‌اند، به زمان ابن سینا و ابن مندویه نزدیک‌تر است. وی در مقاله چهارم کتاب «مجمع النوادر» یا چهارم مقاله خود از «الکفایه» ابن مندویه به عنوان یکی از کتب متوسطه (بین مقدماتی و عالی) در طب یاد می‌کند که آموزش آن برای طبیب ضرورت دارد و از این کتاب پس از «هدایة المتعلمین» ابوبکر اخوینی (از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین کتب متوسطه در پزشکی) و پیش از «اغراض الطب» سیداسماعیل جرجانی نام برده است (۲۲). نظامی همچنین در جایی دیگر از کتاب خود می‌گوید: «طبیب اهل اعتماد باید از این کتب صغار که استادان مجرب تصنیف کرده‌اند یکی پیوسته با خویشان دارد، چون «تحفة الملوک» محمد بن زکریا و «کفایه» ابن مندویه اصفهانی و «تدارک أنواع الخطأ فی التدبیر الطبّی» ابوعلی و «حقی‌علائی» و یادگار سیداسماعیل جرجانی، زیرا که بر حافظه اعتمادی نیست» (۲۲). همانطور که ملاحظه می‌شود، «الکفایه» به عنوان یک کتاب مختصر و خلاصه در علم طب به «ابن مندویه» نسبت داده شده و نامی از «القانون الصغیر» منسوب به «ابن سینا» برده نشده است. در عوض، کتاب «تدارک أنواع الخطأ فی التدبیر الطبّی» متعلق به «ابن سینا»، به عنوان یکی از کتب صغار وی ذکر شده است. این کتاب در صفحه ۶۲ از مجموعه ۴۵۴۷ کتابخانه مجلس ثبت شده است و عنوان دیگر آن «دفع المضار الکلیة للأبدان الإنسانیة» است که در دیباچه رساله به آن اشاره شده است.

به طور کلی بر اساس مستندات تاریخی «القانون الصغیر» در آثار متقدم به «ابن مندوی» و در آثار متأخر به «ابن سینا» نسبت داده شده است.

۲-۳. تحلیل ساختاری: تمامی نسخه‌های مورد پژوهش از نظر ساختار و شیوه تنظیم کتاب و ترتیب بین مطالب، کاملاً یکسان هستند و این تطابق ساختاری به قدری است که نمی‌توان هر یک را کتابی جداگانه و از آن دو نویسنده دانست. اختلاف‌های جزئی در حد کاربرد یا حذف کلمات مترادف در نسخه‌ها مشاهده می‌شود، مثل استفاده از عبارت‌های «معرفة نبض العروق» و «ثلاثة أعظم» به جای عبارت‌های «تعرف نبض العروق» و «ثلاثة عظام». قدیمی‌ترین نسخه از این نسخ مشابه، منسوب به «ابن مندوی» است. در صفحه آخر این نسخه، تاریخ کتابت آن ششم جمادی‌الثانی ۵۰۷ و تاریخ قرائت آن اول رجب سال ۸۰۸ ذکر شده است. این نسخه در ۱۵۰ صفحه و به خط نسخ با مرکب سیاه به صورت خوانا، همراه با کمی اعراب‌گذاری نگارش شده است. در این نسخه گاهی لغزش‌ها و اشتباهاتی در نگارش متن و اعراب‌گذاری مشاهده می‌شود که برخی از آن‌ها در حاشیه صفحه با نشانه «صح» تصحیح شده است. سایر نسخه‌ها، به صورت اصلاح‌شده و بدون افتادگی متن، جا به جایی و عبارت زائد نوشته شده است. در یک مورد عدم نقطه‌گذاری صحیح موجب اغتشاش در عبارت شده است. این عبارت در هیچ کدام از نسخه‌ها اصلاح نشده و در ترجمه فارسی نیز حذف شده است.

تمامی نسخ، در ده مقاله و یکصد و دو باب تنظیم شده است. نویسندگان در ابتدای کتاب، موضوع کلی هر یک از مقالات ده‌گانه و تعداد باب‌های آن را ذکر کرده، سپس با استفاده از حروف ابجد باب‌های هر مقاله را نام برده است. به عنوان نمونه، چینش باب‌های مقاله اول این گونه معرفی شده است:

«فَالْمَقَالَةُ الْاُولَى فِي خَلْقِ الْاِنْسَانِ وَ تَرْكِيْبِ الْجَسَدِ وَ تَقْسِيْمِ الطَّبِّ وَ مَعْرِفَةِ النَّبْضِ وَ الْبَوْلِ وَ سَائِرِ فُضُوْلِ الْجَسَدِ وَ هِيَ سَبْعَةٌ اَبْوَابٍ: ا- فِي خَلْقِ الْاِنْسَانِ؛ ب- فِي تَرْكِيْبِ الْجَسَدِ مِنْ الْاَعْضَاءِ الْمَفْرَدَةِ؛ ج- فِي تَرْكِيْبِ الْجَسَدِ مِنْ الْاَعْضَاءِ الْمَرْكَبَةِ وَ الْاَوْصَالِ؛ د- فِي اَقْسَامِ الطَّبِّ وَ حِدَّةِ وَ ذِكْرِ فِرْقَةٍ؛ ه- فِي تَعْرِفِ نَبْضِ

العروق؛ و- فِي تَعْرِفِ الْبَوْلِ؛ ز- فِي تَعْرِفِ سَائِرِ فُضُوْلِ الْجَسَدِ» (۳).

نویسنده پس از معرفی مقاله‌های ده‌گانه، به سراغ هر مقاله رفته و به ترتیب به شرح و تفصیل در خصوص هر یک از باب‌های آن پرداخته است. با این روش، دستیابی به موضوع مورد نظر برای خواننده آسان می‌شود.

فصل‌بندی موضوعات، در سایر کتب متعارف طب ایرانی نیز مورد توجه قرار گرفته است. ابن سینا ابتدا «القانون فی الطب» (۲۳) را به پنج بخش کلی تقسیم کرده و هر بخش را تحت عنوان «کتاب» نامگذاری می‌کند، سپس کتاب اول را به مفاهیم نظری علم طب اختصاص داده و تقسیمات آن را این‌گونه بیان می‌کند:

«الفن الأول فی حد الطب و موضوعاته من الأمور الطبيعية، الفن الثاني فی ذکر الأمراض و الأسباب و الأعراض الكلية، الفن الثالث فی سبب الصحة و المرض و ضرورة الموت، الفن الرابع فی تصنيف وجوه المعالجات بسبب الأمراض الكلية» آنگاه به شرح و تفصیل هر یک از این فنون می‌پردازد.

ترتیب بیان موضوعات نیز تا حدوی با «القانون فی الطب» متفاوت است. به عنوان مثال در مقاله اول «الکفایه» یا «القانون الصغیر» ابتدا اعضای مفرد و مرکب بدن انسان معرفی شده و پس از آن به بیان ارکان، اخلاط، امزاج، قوا و سایر امور طبیعی یا خارج از طبیعت انسان پرداخته شده است. در صورتی که ابن سینا در «القانون فی الطب» پس از تعریف علم طب و موضوعات آن و بیان ارکان، امزاج و اخلاط، به معرفی اعضای مفرد و مرکب پرداخته و سپس سایر امور طبیعی یا خارج از طبیعت انسان را ذکر کرده است. همچنین آنچه را که ابن سینا در «القانون فی الطب» به عنوان قوا معرفی کرده و آن‌ها را به سه دسته نفسانی، طبیعی و حیوانی تقسیم می‌کند، مؤلف «القانون الصغیر» به عنوان ارواح از آن نام برده است و قوا را شامل مزاج هر عضو می‌داند، در صورتی که ابن سینا در قسمت امزاج به مزاج هر عضو اشاره کرده است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، فهرست مطالب و دسته‌بندی‌ها در «الکفایه» یا «القانون الصغیر» جزئی‌تر بیان شده، ولی در

کتاب «القانون فی الطب» ضمن اختلاف در ترتیب موضوعات، به شکل کلی‌تر ارائه شده است.

۳-۳. **تحلیل محتوایی:** محتوای نسخه‌ها یکسان و مشابه است. مؤلف در دیباچه همه نسخه، پس از حمد و ثنای خداوند و ترغیب مخاطب به علم‌آموزی، تصریح می‌کند که این اثر را به درخواست فردی به نام «شیخ» به عنوان کاری عام‌المنفعه، برای تعلیم نگاشته است. شیخ از وی خواسته که اصول پزشکی را به شکل مختصر و به دور از اطناب و اطاله کلام جمع‌آوری کند و بدون واردشدن به ریزه‌کاری‌ها و نکات پیچیده دانش پزشکی، آنچه که در هر حال، مفید و قابل انتشار باشد و دانستن آن برای اهل علم ضرورت دارد را با الفاظ آسان و واضح بیان کند. مقالات این کتاب را می‌توان بر اساس موضوعات مطرح‌شده در آن، به دو بخش نظری و عملی تقسیم کرد. مقاله اول مربوط به بخش نظری بوده که در آن نویسنده به بیان مفاهیم نظری علم طب شامل مبانی و کلیات این علم و تشریح اعضای بدن و ذکر اخلاط و امزاج و... پرداخته است. مقاله دوم به ذکر خواص خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها و مقاله سوم به معرفی تدابیر پیشگیرانه و توصیه‌های بهداشتی جهت حفظ سلامتی و تندرستی انسان در دوره‌های مختلف سنی اختصاص داده شده است. مقالات چهارم تا دهم نیز به مفاهیم عملی علم طب با موضوع معرفی بیماری‌های بدن از سر تا پا و ذکر علل، علائم و راه‌های درمان آن‌ها پرداخته است.

در برخی مسائل میان آرای ابن سینا، چنانچه در مصنفات او ملاحظه می‌شود با آنچه در نسخه‌های مورد پژوهش آمده اختلاف یا تناقض وجود دارد. در ادامه برخی از این تناقضات مورد بررسی قرار گرفته است:

مؤلف «الکفایه» یا «القانون الصغیر» در تعریف علم طب، سه حالت را برای بدن انسان ذکر کرده است (۳). ابن سینا در «القانون فی الطب» به نظر گروهی که سه حالت برای بدن انسان قائل هستند اشاره کرده و می‌گوید: «إن أحوال بدن الإنسان ثلاث: الصّحّة و المرض و حالة نالته لاصحة و لمرض.» آنگاه این نظر را مورد مناقشه قرار داده و معتقد است که

حالت سوم، تعریف سلامتی را شامل نمی‌شود و در اصل دو حالت سلامتی و بیماری برای انسان متصور است (۲۳).

در «القانون الصغیر» برای بیان اعضای مفرد بدن انسان، شریان‌ها و وریدها با لفظ «العروق النواض و العروق غیر النواض» و «العروق الضوارب و غیر الضوارب» معرفی شده است (۳)، در حالی که ابن سینا در «القانون فی الطب» برای آن‌ها اصطلاح «العروق الضوارب و العروق السواکن» را به کار برده است (۲۳).

در خصوص تقسیمات علم طب نیز تفاوت‌هایی مشاهده می‌شود. مبحث معروف «سّنه ضروریه» که ابن سینا در «القانون فی الطب» تحت عنوان «الأسباب الضرویه»، شامل «۱- هوا؛ ۲- خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها؛ ۳- حرکت و سکون؛ ۴- حالات نفسانی؛ ۵- خواب و بیداری؛ ۶- استفراغ و احتقان» به آن اشاره کرده است، در «القانون الصغیر» تحت عنوان «الأشیاء غیر الطبیعیة» مطرح شده و نه چیز، شامل: ۱- هوا؛ ۲- حرکت؛ ۳- سکون؛ ۴- حمام؛ ۵- خوراکی‌ها؛ ۶- نوشیدنی‌ها؛ ۷- خواب؛ ۸- بیداری؛ ۹- حالت‌های روحی همچون شادی، غم، خشم و خشنودی معرفی شده است (۳).

نسخه خطی «ذکر أدویة الأمراض الدماغیة العشرة» متعلق به ابن سینا است که در آن طی یکصد و پنجاه باب، درمان هر یک از بیماری‌ها در یک باب گفته شده است. ترتیب بیماری‌ها در این کتاب تقریباً همانند «القانون الصغیر» و به شکل کامل‌تر است. نکته قابل توجه اینکه، درمان‌هایی که برای بیماری‌ها ذکر شده با آنچه در «القانون الصغیر» آمده، مغایرت دارد. به عقیده نگارنده، مجموع این شواهد، رد انتساب «القانون الصغیر» به ابن سینا را تقویت می‌کند.

نتیجه‌گیری

در بررسی مستندات تاریخی، با توجه به تصریح آثار متقدم مثل «عیون الأنباء فی طبقات الأطباء» ابن ابی‌اصیبعه و «مجمع النوادر» نظامی عروضی سمرقندی - که به عصر ابن سینا و ابن مندویه نزدیک‌تر است - کتاب «الکافی فی الطب» یا «الکفایه فی علم الطب» که به اختصار «الکفایه» نیز نامیده

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

شده، همچنین با توجه به درج نام «ابن مندویه» بر روی این نسخ، این کتاب متعلق به ابن مندویه است و نیز با توجه به تصریح در برخی از منابع متقدم مثل اثر ابن ابی‌اصیبعه که پس از ذکر نام کتاب «الکفایه» آن را «القانون الصغیر» معرفی می‌کند، نسخه «القانون الصغیر» همان «الکفایه» و متعلق به ابن مندویه است.

از نظر ساختار، ابواب، فهرست مطالب و دسته‌بندی‌ها، نسخه «القانون الصغیر» با دیگر آثار طبی ابن سینا، از جمله «القانون فی الطب» مخالفت دارد.

از حیث محتوا، اختلاف برخی نظرات پزشکی ابن سینا در «القانون فی الطب» با آنچه در «القانون الصغیر» آمده و موافقت کامل مطالب کتاب با آرای ابن مندویه مؤید آن است که این اثر متعلق به ابن مندویه است.

آنچه که باعث شده است «القانون الصغیر» را اثر ابن سینا بدانند تشابه اسمی آن با کتاب «القانون فی الطب» ابن سینا است که گذر زمان باعث شده تا تصور شود آن خلاصه «القانون فی الطب» نوشته ابن سینا است.

و در آخر باید گفت با توجه به بررسی‌ها، کتاب «الکافی فی الطب» یا «الکفایه» متعلق به «ابن مندویه» است که با توجه به دو ویژگی جامع و کامل بودن و حجم اندک آن به «القانون الصغیر»، به جهت تشابه با «القانون فی الطب»، معروف شده است.

مشارکت نویسندگان

شکوفه شریفی فر: جمع‌آوری داده‌ها و نگارش مقاله.
محمدعلی سلمانی مروست: راهنمایی و ویرایش مقاله.
رضا افخمی عقدا و وحید تفضلی: نظارت بر نگارش مقاله.
نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

References

1. Ibn Sina H. Al-Qanon al-Saghir. Edited by Al-Mazidi AF. Beirut: Dar al-Kotob al-Ulmiya; 2003. p.4. (In Arabic).
2. Ibn Sina H. Qanon Kochak. Translated by Lavaei SH. Tehran: Almaei; 2009.
3. Ibn Mandavieh A. Al-Kafi fi al-Tib. Tehran: Institute for the Study of the History of Islamic and Complementary Medicine of Iran University of Medical Sciences; 2007. p.6, 21, 24, 39. [Arabic]
4. Ibn Abi Osaybia A. Oyoun al-Anbaa fi Tabakhat al-Atebbaa. Beirut: Dar Maktabat al-Hayah; 1996. Vol.1 p.459, 461. [Arabic]
5. Modarres Tabrizi M. Rihanna al-Adab in the translation of the famous with the nickname or the nickname. Tehran: Khayyam; 1990. Vol.8 p.233. [Arabic]
6. Al-Khalili M. Dictionary of Medical Literature. Najaf: Al-Qura Press; 1946. Vol.1 p.39. [Arabic]
7. Al-Qefti A. Ekhbar al-Olama be Akhbar al-Hokama. Beirut: Dar al-Kotob al-Ulmiya; 2005. p.320. [Arabic]
8. Al-Zahabi M. History of Islam and the deaths of celebrities and sciences. Edited by Abd Al-salam al-Tadmori O. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi; 1992. Vol.30 p.498. [Arabic]
9. Al-Safadi KH. Al-Wafi be al-Vafayat. Edited by Al-Arnaot A. Beirut: Dar Ihya al-Tarath al-Arabi; 1999. Vol.7 p.35-36. [Arabic]
10. Ibn Kathir E. Al-Bedayah va al-Nehayah. Beirut: Maktab al-Ma'arif; 1991. Vol.11 p.299. [Arabic]
11. Haji Khalifa M. Kashf al-Zonon an asami al-Kotob va al-Fonon. Baghdad: Muthanna Library; 1941. [Arabic]
12. Subhi Al-Mazani E. Narrations of the History of Medicine and Muslim Physicians. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya; 1971. [Arabic]
13. Ahmad Isa Beck A. History of Hospitals in Islam. Beirut: Dar al-Raid al-Arabi; 1980. p.189, 195, 276. [Arabic]
14. Omar Kahala R. Dictionary of Authors. Beirut: Dar Ihya al-Tarath al-Arabi; 1987. Vol.1 p.269. [Arabic]
15. Mahdavi M. Isfahan Declaration. Isfahan: Municipality Cultural and Recreational Organization; 1995. Vol.1 p.216.
16. Ibn Mandavieh A. Al-Kafor va Osol al-Tib. Edited and Translated by Moghadas E. Tehran: Nilobarg; 2013.
17. Biruni AR. Al-Siddana fi al-Tib. Tehran: Nashr-e Asar; 2004. p.118. [Arabic]
18. Al-Amin M. Aayan al-Shia. Beirut: Dar al-Taarof; 1992. Vol.6 p.70. [Arabic]
19. Sezgin F. History of Arabic Writings. Tehran: List Publishing Institute, Ministry of Culture and Islamic Guidance; 2007. Vol.3 p.77.
20. Danesh Pajoh M. List of Manuscripts of the Central Library of the University of Tehran. Tehran: Maaref; 1960. Vol.8 p.750.
21. Aghloo E. Akmaluddin. List of Manuscripts of Islamic Medicine in Turkish Schools. Tehran: Iran University of Medical Sciences; 2007. p.73. [Arabic]
22. Nezami Arooz Samarkandi A. Majma al-Nawader. Tehran: Armaghan Publications; 1948. p.108, 110. [Arabic]
23. Ibn Sina H. Al-Qanon fi al-Tib. Beirut: Dar al-Kotob al-Ulmiya; 1999. Vol.1 p.14, 23. [Arabic]
24. Ibn Mandavieh A. Al-Kefayah fi Alm al-Tib. Dublin: Chester Beatty; 1699. [Arabic]
25. Anwar SA. List of Manuscripts of the National Library of Iran. Tehran: Documents and National Library of the Islamic Republic of Iran; 2000.
26. Drayati M. Catalogs of Iranian Manuscripts (Fakhna). Tehran: National Archives and Library of the Islamic Republic of Iran; 1955.